

درآمدی بر زبان‌شناسی تطبیقی

قرآن و تورات

حیدر عوضی

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه قرآن حدیث

درآمدی بر زبان شناسی تطبیقی قرآن و تورات

حیدر عیوضی

پژوهشکده تفسیر اهل بیت (علیهم السلام) / ۱۰

ویراستار: مرتضی طباطبایی

طراح جلد: حسن فرزائگان

صفحه آرا: مهدی خوش رفتار اکرم

ناشر: سازمان چاپ و نشر دار الحدیث

نوبت چاپ: اول، ۱۳۹۶

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

سازمان چاپ و نشر

مؤسسه علمی - فرهنگی دار الحدیث

سازمان چاپ و نشر دار الحدیث: قم، میدان شهدا، ابتدای خیابان معلم، پلاک ۱۲۵

تلفن: ۰۲۵ - ۳۷۷۴۱۶۵۰ - ۰۲۵ - ۳۷۷۴۰۵۲۳ - ۰۲۵ - ۳۷۱۸۵/۴۴۶۸ ص.پ.

hadith@hadith.net

http: /www.hadith.net

فهرست مطالب

۹.....	تابلوی صامت‌های عربی، عبری و فارسی.....
۱۰.....	مصوت‌های عربی و فارسی.....
۱۱.....	مصوت‌های عبری.....
۱۳.....	علائم اختصاری.....
۱۵.....	پیش‌گفتار.....
۱۸.....	مقدمه.....

بخش اول: مبانی نظری و دستگاه انتقادی

۲۴.....	فصل ۱: آسیب‌شناسی قاموس‌های عربی.....
۲۷.....	۱. تأثیرپذیری از مجادلات کلامی.....
۲۹.....	۲. نگاه الهیاتی به زبان.....
۳۰.....	۳. رویکرد نقلی به جای رویکرد اجتهادی.....
۳۲.....	۴. استفاده از متون غیراصیل در منابع معاصر.....
۳۴.....	فصل ۲: نگاه مقایسه‌ای به برخی قاموس‌های عبری و عربی.....
۳۴.....	معرفی تعدادی از قاموس‌های عهد عتیق.....
۳۵.....	۱. <i>واژه‌نامهٔ عبری - کلدی برای عهد عتیق</i> .....
۳۸.....	ویژگی‌های کتاب.....
۴۰.....	۲. <i>واژه‌نامهٔ عبری - انگلیسی BDB</i> .....
۴۱.....	۳. <i>واژه‌نامه‌ای برای کتاب‌های عهد عتیق</i> .....
۴۲.....	۴. <i>واژه‌نامهٔ الهیاتی عهد عتیق</i> .....
۴۴.....	برخی قاموس‌های قرآنی معاصر.....
۴۵.....	محورهای مقایسه.....

۱. گستره زبان ۴۵
۲. روش تاریخی ۴۶
۳. تفکر انتقادی ۴۸
- فصل ۳: برخی بایسته‌ها در ریشه‌شناسی مفردات قرآن** ۵۴
۱. توجه به ادبیات عهدینی ۵۵
۲. به‌کارگیری منابع ریشه‌شناسی نوین ۵۶
- الف) منابع خاص قرآنی ۵۶
- ب) استفاده از بخش واژگان مشترک عربی و عبری در قاموس‌های نوین تورات ۵۹
- اهمیت *TDOT* در مطالعات قرآنی ۶۰
۳. ایجاد رشته‌های زبان‌های سامی در برخی دانشکده‌های علوم قرآنی ۶۲
- بخش دوم: ریشه‌شناسی تعدادی از واژگان مشترک در قرآن و تورات** ۶۶
۱. آدم ۶۸
- واژگان مرتبط ۷۱
۲. ارض ۷۳
۳. اسرائیل ۷۶
۴. اسماعیل ۸۱
۵. ایوب ۸۲
۶. تورات ۸۵
۷. چَن ۸۷
- بحث کوتاه تطبیقی ۸۹
۸. جهنم ۸۹
۹. حطه ۹۴
- آرای لغویان مسلمان ۹۴
- جمع‌بندی ۱۰۱
۱۰. حکمة / حکیم ۱۰۱
۱۱. خلیفه ۱۰۴
۱۲. راعنا ۱۰۶
- الف) سرزنش عده‌ای از یهودیان ۱۰۷
- ب) نهی مؤمنان از به‌کار بردن کلمه «راعنا» ۱۰۹
۱۳. رحم، رحمن، رحیم ۱۱۲

۱۱۲	در قرآن کریم.....
۱۱۶	مطالعه‌ای تطبیقی.....
۱۱۷	۱۴. زبور.....
۱۲۴	۱۵. زکاة / ذکّیتم.....
۱۲۷	۱۶. سَبْت / شَبَات.....
۱۳۰	۱۷. سلوا.....
۱۳۲	در عهد عتیق.....
۱۳۴	۱۸. سماء.....
۱۳۵	۱۹. سمع / سمیع.....
۱۳۵	ریشه‌شناسی.....
۱۳۶	در قرآن.....
۱۳۷	در تورات.....
۱۳۷	یک موضوع تطبیقی.....
۱۳۸	۲۰. شیطان.....
۱۴۳	جمع‌بندی.....
۱۴۴	۲۱. صیغه.....
۱۴۷	جمع‌بندی.....
۱۵۶	۲۲. کُفْر / کافر.....
۱۵۹	۲۳. مریم.....
۱۶۲	۲۴. مَلَك / ملائكة.....
۱۶۵	۲۵. مَنْ.....
۱۶۶	در تورات.....
۱۶۷	بررسی ماهیت مَنْ / مان.....
۱۶۸	ریشه‌شناسی.....
۱۶۹	۲۶. موسی.....
۱۷۲	اهمیت زبان‌شناختی واژه «موسی».....
۱۷۳	۲۷. یونس.....
۱۷۶	پیوست: اصطلاح‌نامه.....
۱۸۴	منابع.....
۱۸۷	نمایه.....

تابلوی صامت‌های عربی، عبری و فارسی

Name of H. L.	Transliteration	Hebrew	Transliteration	Persian	Transliteration	Arabic
Aleph	ʾ	א	ʾ	ا	ʾ	ا
Beth	b	ב	b	ب	b	ب
Pe	p	פ	p	پ	—	—
Gimel	g	ג	j	ج	j	ج
	—	—	č	چ	—	—
Dalet	d	ד	d	د	d	د
He	h	ה	h	ه	h	ه
Vav	w	ו	w	و	w	و
Zain	z	ז	z	ز	z	ز
Cheth	ḥ	ח	ḥ	ح	ḥ	ح
Teth	ṭ	ט	ṭ	ط	ṭ	ط
Yod	y	י	y	ی	y	ی
kaph	k	כ	k	ک	k	ک
khaph	kh	ך - כ				
Gimel	g	ג	g	گ	—	—

Lamed	l	ל	l	ל	l	ل
Mem	m	מ - ם	m	م	m	م
Nun	n	נ - ן	n	ن	n	ن
Samech	s	ס	s	س	s	س
Ain	ʿ	ע	ʿ	ع	ʿ	ع
Fe	f	פ - ף	f	ف	f	ف
Tzade	ṣ	צ - ץ	ṣ	ص	ṣ	ص
Koph	q	ק	q	ق	q	ق
Resh	r	ר	r	ر	r	ر
Shin	š	ש	š	ش	š	ش
Sin	s	שׁ				
Tau	t	ת	t	ت	t	ت
			t̲	ث	t̲	ث
			ħ	خ	ħ	خ
			d̲	ذ	d̲	ذ
			d̲	ض	d̲	ض
			ẓ	ظ	ẓ	ظ
			ḡ	غ	ḡ	غ

مصوت‌های عربی و فارسی

ای	او	آ	أ	إ	اَ	
î	û	ā	u	i	a	عربی
i	û	ā	o	e	a	فارسی

مصوت‌های عبری^۱

î	יְ	۱۱	a	א	۱
ō	וּ	۱۲	a	א	۲
ô	יִ	۱۳	ā	אִ	۳
u	וֹ	۱۴	e	אֻ	۴
û	וִ	۱۵	e	אִ	۵
ai	יַ	۱۶	ey	אֵי	۶
āv	אֵ	۱۷	ē	אֵ	۷
āi	אֵי	۱۸	ê	אֵי	۸
h	ה	۱۹	e	אֵ	۹
			i	אִ	۱۰

۱. آوانگاری به کار رفته در این کتاب برای صامت‌ها و مصوت‌های عبری بر اساس دانشنامه الهیاتی عهد عتیق (*Theological Dictionary of Old Testament*) و برای عربی و فارسی مطابق Iranica و Arabica و Semitic Studies می‌باشد.

علائم اختصاری

شفاء الغلیل = شفاء الغلیل فیما فی کلام العرب من الدخیل

مفردات = معجم مفردات الألفاظ القرآن

المعرب = المعرب من الکلام الأعجمی علی حروف المعجم

الصاحبی = الصاحبی فی فقه اللغة و سنن العرب فی کلامها

BDB = Brown – Driver – Briggs, A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament

BHS = Biblia Hebraica Stuttgartensia, 1997

DBI = Dictionary of Biblical Imagery, 1998

DT = A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalimi, and the midrashic Literature

EJ = Encyclopedia Judaica ,second edition, 2007

FVQ = Foreign Vocabulary of the Quran

Gesenius = Gesenius' Hebrew and Chaldee lexicon to the Old Testament Scriptures

LVTL = Lexicon in Veteris Testament Libros

TDOT = Theological Dictionary of Old Testament

TWOT = Theological Wordbook of the Old Testament

* = اصطلاح ادیانی - زبان شناسی، نک. پیوست.

ت. = ترجمه

پیش‌گفتار

تلاش‌های تازه‌ی زبان‌شناسان در قرون اخیر، جهشی بزرگ در پیشرفت دانش‌هایی چون فقه‌اللغه و ریشه‌شناسی تاریخی ایجاد کرده است. به رغم پیوستگی‌های انکارناپذیر میان زبان‌شناسی مدرن و دانش‌های سنتی زبان‌شناسی، مرزهای جدید این دانش آن‌قدر گسترده شده است که دیگر نمی‌توان صرفاً با اتکا به روش‌ها و مبانی سنتی یا با تکرار مکررات پاسخ‌گوی نیازهای علمی جامعه، به ویژه در حوزه تفسیر متون مقدس بود. باید پذیرفت که دانش‌های جدید، با همه ضعیف‌های پنهان و آشکارشان، دستاوردهایی داشته‌اند که در بسیاری از موارد توجه و تحسین قرآن‌پژوهان مسلمان را نیز برانگیخته است. بنابراین چه بهتر آنکه پژوهشیان مسلمان به جای آنکه نظاره‌گر تلاش‌های غربیان در این حوزه باشند، خود نیز بکوشند در این عرصه دانش و مهارتی کسب کنند تا بتوانند علاوه بر نقد و سنجش دیدگاه‌های دیگران، به نظریه‌پردازی و تولید علم پردازند.

ما می‌توانیم از شیوه‌های ابداعی و متفاوت غربیان در مطالعات زبانی و تفسیر متون مقدس بهره‌بریم و نیز از کاستی‌های پژوهش‌های خود آگاه شویم. در مقابل، می‌توانیم آنان را نیز از پاسخ‌های احتمالی به پرسش‌ها و نقدهایشان مطلع سازیم تا هرچه بیشتر با منابع اصیل اسلامی و شیعی و مفاهیم نهفته و گاه پیچیده آنها آشنایی یابند؛ مفاهیمی که گاه دریافت درست و کامل گوهر و مغز آنها، نیازمند آگاهی از فرهنگ کهن اسلامی و گفت‌وگوی مستقیم با عالمان است.

کتاب پیش رو، یکی از نخستین گام‌ها در این راه نوگشوده است: گزارشی از پیشینهٔ زبان‌شناسی در جهان اسلام، دستاوردهای جدید غربیان در این حوزه و بایسته‌های پژوهش در جهان امروز، به علاوهٔ نمونه‌هایی از کاربرد رهیافت‌های جدید در فهم واژگان قرآن. این راه ناپیموده که جز با توسل به ایمان، پشتکار و پایداری نسل جوان و تلاشگر حوزه و دانشگاه، نمی‌توان بر مشکلات و موانع آن فائق آمد، در آستانهٔ گشایش برای محققان ایرانی است. خوانندگان کتاب تصدیق خواهند کرد که هر بخش از کتاب، چه تلاش‌های سترگ و درازدامنی را در پس‌زمینهٔ خود شاهد بوده است. تلاش‌هایی که با راهنمایی‌های ارزندهٔ استاد گرانمایه، دکتر آذرتاش آذرنوش و پژوهش‌های عالمانهٔ محقق پرتلاش، آقای حیدر عیوضی، در قالب کتاب حاضر به ثمر نشست و در پایان مورد ارزیابی و تحسین محقق ارجمند، آقای مرتضی کریمی‌نیا قرار گرفت.

بر خود لازم می‌بینم از همهٔ این عزیزان صمیمانه سپاسگزاری کنم و مراتب خشنودی خود را از به ثمر نشستن این همکاری ارزشمند اعلام نمایم. همچنین از همهٔ دست‌اندرکاران نشر این اثر صمیمانه تشکر و قدردانی می‌کنم. امید که این دفتر همچنان گشوده بماند و این درخت خجسته همواره ثمر دهد.

عبدالهادی مسعودی

رئیس پژوهشکدهٔ تفسیر اهل بیت علیهم‌السلام

مقدمه

از میانه‌های سده هجدهم میلادی، یعنی تقریباً زمانی که زبیدی (۱۲۰۵ق.) کار نگارش تاج العروس را به پایان رساند (۱۱۸۱ق./۱۷۶۷م.)، غرب آستن حوادث شگرفی در حوزه زبان‌شناسی بود. توجه پژوهشگران به تعدادی از زبان‌های خاورمیانه — به طور خاص یونانی، لاتین، عبری، عربی و سنسکریت — زبان‌شناسی نوین را پایه‌گذاری کرد که در آغاز نگاهی کاملاً تاریخی به زبان داشت. از سوی دیگر، کشف کتیبه‌ها و سنگ‌نبشته‌های مرتبط با زبان‌های سامی در مناطق مختلف خاورمیانه، افق‌های جدیدی برای پژوهش در متون مقدس ادیان ابراهیمی را پیش روی پژوهشگران گشود. هر یافته‌ای بر بخشی از ذهن و زبان پیروان باستان این ادیان پرتو می‌افکند. از آنجاکه بستر این مطالعات مغرب‌زمین بود، به طور طبیعی زبان‌های کتاب مقدس (آرامی، عبری، سریانی و یونانی) با انگیزه‌های متعددی (نقادی متن مقدس، مشکلات تفسیری و...) در کانون توجه قرار گرفت.

به این ترتیب، با آغاز سده نوزدهم میلادی، قاموس‌نگاری تورات عبری وارد مرحله‌ای تازه شد که آن را به کلی از روش سنتی متمایز می‌ساخت. برخی از ویژگی‌های این قاموس‌نگاری نوین را در بخش نخست کتاب حاضر بررسی خواهیم کرد؛ اما آنچه در اینجا باید بر آن تأکید شود، این است که در قاموس‌نگاری تورات عبری از گزنیوس (آغاز قرن نوزدهم) تا رینگرن (پایان قرن بیستم) تفکری مستمر و زنجیروار را شاهدیم. نمونه کامل این تفکر را در

ویراست‌های مختلف کتاب گزنیوس خواهیم دید که چگونه نسل‌های بعدی همگام با تحولات مباحث زبان‌شناسی و یافته‌های باستان‌شناسان تا یک قرن بعد بازنگری آن را ادامه دادند. رشد سریع مباحث نظری زبان‌شناسی از یک سو و کشف کتیبه‌های مختلف به زبان‌های سامی باستان در خاورمیانه از سوی دیگر، موجب شد در نیمه دوم قرن بیستم نگارش یک قاموس جامع، تنها در گرو کار گروهی ممکن گردد. نمونه ایدئال یک همکاری گسترده را در واژه‌نامه الهیاتی عهد عتیق (TDOT) می‌بینیم که نتیجه ۲۵ سال کار جمعی بیش از ۵۰ نویسنده با تخصص‌های مختلف زیر نظر سه سرویراستار اصلی، بوتروک، رینگرن و یوزف فابری است. معرفی عوامل تهیه این اثر و سطوح مختلف همکاری ایشان در فصل سوم از بخش نخست خواهد آمد. اجمالاً در اینجا باید بگوییم که این واژه‌نامه نماینده یک کار گروهی به معنای واقعی کلمه است: همکاری متخصصان مختلف در موضوعی مشترک. این در حالی است که کماکان تلقی رایج در جامعه علمی ما از کار جمعی، صرفاً همکاری تعدادی پژوهشگر با توانایی‌های یک‌سان است!

به‌هرحال، در حوزه زبان‌شناسی تاریخی قرآن از این جهت خلأ بزرگی وجود دارد و تا کنون طرحی چنین عمیق و گسترده انجام نشده و طبیعتاً اثری هم با ملاک‌های ریشه‌شناسی نوین به رشته تحریر درنیامده است؛ چراکه هنوز بسترهای لازم برای تحقق چنین کارهایی فراهم نشده است. صرف‌نظر از برخی تک‌نگاری‌های پراکنده که برخاسته از علاقه شخصی پژوهشگران معدودی بوده، عمده قاموس‌هایی که در دهه‌های اخیر نوشته شدند یا در حال نگارش‌اند، در روش و نتیجه در همان فضای سنتی تنفس می‌کنند؛ تا جایی که می‌توان آنها را بسط و توسعه مفرداتِ راغب اصفهانی محسوب کرد، و اساساً با منابع نوین زبان‌شناسی تورات عبری فرسنگ‌ها فاصله دارند. اگر به تحول در مطالعات زبان‌شناسی در علوم قرآنی علاقه‌مند هستیم، باید از

تجربیات دیگران استفاده کنیم.

کتاب پیش‌رو با هدف توجه دادن به مهجور ماندن دانش مفردات قرآن نسبت به دیگر شاخه‌های علوم قرآنی، در دو بخش تدوین شده است: الف) مبانی نظر و دستگاه انتقادی؛ ب) بررسی زبان‌شناختی برخی از واژگان مشترک در قرآن و تورات. رویکرد نویسنده در هر دو بخش، زبان‌شناسی تاریخی است. البته در زبان‌شناسی تاریخی نیز، از میان زبان‌های سامی، تمرکز عمده بر عبری (زبان تورات) و عربی (زبان قرآن) است.

بخش نخست، در بردارنده سه فصل است که عبارت‌اند از: ۱. آسیب‌شناسی قاموس‌های عربی، ۲. نگاه مقایسه‌ای به برخی قاموس‌های تورات و قرآن، ۳. برخی از بایسته‌ها در ریشه‌شناسی مفردات قرآن.

بخش دوم متضمن مباحثی در ریشه‌شناسی حدود ۳۰ واژه مشترک در قرآن و تورات است که مجموعه‌ای از اعلام توراتی - قرآنی و تعدادی از مفاهیم الهیاتی مشترک میان قرآن و تورات را در برمی‌گیرد. امیدوارم مطالب ارائه‌شده، گامی هرچند کوچک در پیشبرد این مباحث به شمار آید. در نهایت، این پژوهش پس از دو سال کوشش و تحمل سختی‌های گوناگون به پایان رسید؛ اما به رغم دقت بسیار، باز هم ممکن است برخی غلط‌ها و لغزش‌ها بر جای مانده باشد، که امیدوارم خوانندگان دانشمند با تذکر آنها، این کمینه را برای ادامه مسیر تشویق کنند.

سپاسگزاری

سرانجام، مراتب امتنان و تشکر خود را به حضور مسئولان محترم پژوهشگاه قرآن و حدیث، به‌ویژه ریاست محترم پژوهشکده تفسیر اهل بیت: حجت‌الاسلام عبدالهادی مسعودی و آقای محمد مرادی، معاون محترم این پژوهشکده تقدیم می‌دارم که انجام این تحقیق بدون حمایت ایشان ممکن نبود. همچنین از آقای

دکتر علی راد، مدیر وقت گروه قرآن‌شناسی و دانش‌های پیرامونی بابت اعتماد و حمایت همه‌جانبه قدردانی می‌شود. از آقای دکتر آذرتاش آذرنوش نیز که با صبر و حوصله تمام کتاب پیش‌رو را مطالعه و با بزرگواری، تجربیات خود را در اختیار نگارنده قرار دادند، و آقای دکتر محمد شمس که سخاوتمندانه منابع مهمی را از سوئد ارسال کردند، به طور ویژه تشکر می‌کنم. و نیز از آقای مرتضی کریمی‌نیا برای برخی یادداشت‌های ایشان بر نسخه پیش از چاپ قدردانی می‌کنم. همین‌طور از دوست گرامی ام‌آقای محمدعلی طباطبایی بابت راهنمایی‌ها و پیشنهادهای سودمندشان سپاسگزارم.

حیدر عیوضی

قم - زمستان ۱۳۹۵